

Я. В. Остафійчук

Соціоекологічні проблеми розвитку сільських територій: сучасний вимір та перспективи вирішення

Проаналізовано проблеми формування та функціонування на сільських територіях комунальної інфраструктури, її вплив на довкілля і стан здоров'я населення. Досліджено соціально-екологічні аспекти процесів корпоратизації в аграрній сфері. Запропоновано шляхи залучення потенціалу агропромислових корпорацій для вирішення проблем розвитку сільських територій, стимулювання соціально-ї екологічно відповідальної поведінки бізнесу.

Ключові слова: сільські території, соціальний розвиток, стан довкілля, корпоратизація.

Постановка проблеми. Ситуація, що склалася на сільських територіях, несе низку загроз для сталого розвитку та безпеки країни. Відмічається високий рівень безробіття і трудової міграції, руйнування соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та зникнення сіл, погіршення стану довкілля. Чинні механізми державного регулювання не сприяють усуненню наявних проблем. Аналіз реалізації Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року засвідчує низький рівень її результативності. Існує необхідність розробки нової довгострокової програми на засадах парадигми сталого розвитку та концепції багатofункціональності сільського господарства. Остання звертає увагу на різноманітність суспільних результатів, які можуть продукуватися одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції (зокрема у формі екологічних, культурних, туристичний послуг) без значного навантаження на навколишнє середовище, забезпечуючи тривалий позитивний соціально-економічний ефект.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку сільських територій розробляється в інститутах Національної академії наук України, Національної академії аграрних наук України, провідних вишах країни. Зокрема, в ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» досліджуються проблеми формування державної політики сільського розвитку на основі потенціалу громад, в Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України – проблеми сільського розселення, рівня та якості життя селян, в Інституті регіональних досліджень НАН України – підходи до ефективного використання та нарощування соціально-

© Я. В. Остафійчук, 2014.

економічного потенціалу сільських територій Західного регіону тощо. Результати таких досліджень висвітлено в публікаціях М. Барановського, О. Бородіної, В. Борщевського, К. Васківської, М. Кропивка, Ю. Лупенка, М. Орлатого, І. Прокопи, П. Саблука, В. Юрчишина та інших. Меншою мірою досліджено питання взаємодії соціальної та екологічної складових сталого розвитку сільських територій, а також можливості, виклики і загрози, пов'язані з підписанням угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Мета статті – визначити шляхи підвищення якості життя та збереження селянства як носія української ідентичності, культури й духовності, забезпечення його життєдіяльності в гармонії з довкіллям з урахуванням євроінтеграційних процесів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Нинішня екологічна ситуація на сільських територіях зумовлена впливом багатьох природних і техногенних чинників, зокрема деградацією ґрунтів, неочищенням поверхневих стоків та стоків з тваринницьких комплексів, невирішеністю проблем сміттєзвалищ тощо. В Україні щороку виявляють близько 32 тис. несанкціонованих звалищ твердих побутових відходів (ТПВ) загальною площею понад 1 тис. га, які переважно розташовуються в сільській місцевості. Стихійне захоронення ТПВ у природних рельєфних утвореннях (вибалках, ярах, долинах малих річок) являє собою серйозну екологічну небезпеку. Крім цього, на сільських територіях практично не реалізуються заходи щодо створення систем роздільного збирання, сортування побутових відходів та вилучення їх ресурсоцінних компонентів. Основними причинами зазначеної ситуації є дефіцит коштів у територіальних громадах, відсутність спеціалізованих підприємств, а також складність отримання дозвільно-погоджувальних документів. Існуюча система санітарного очищення населених пунктів недосконала, її фрагментарність і різномірність не дозволяють забезпечити достатній контроль за санітарним станом сіл.

Як свідчать дослідження В. Міщенка, Ю. Маковецької, Т. Омеляненко [1], заходи з ліквідації стихійних звалищ стануть результативними лише в разі створення альтернативних можливостей видалення сміття, що є реальним за умови охоплення сіл централізованими послугами зі збирання та вивезення ТПВ. Нині такими послугами користується 75% населення, у тому числі лише від 10 до 30% жителів сіл залежно від регіону проживання. Для порівняння: у країнах Східної Європи (Польщі, Литві, Естонії) цей показник перевищує 90%.

При розробленні шляхів вирішення екологічних проблем потрібно орієнтуватися на вимоги Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, згідно з якою співпраця в екологічній сфері регулюється 29 спеціальними

директивами та регламентами. Ключовою з питань ТПВ є Директива 1999/31/ЄС про захоронення відходів, для якої встановлено 6-річний термін імплементації. Згідно з експертними оцінками Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» (ДУ ІЕПСР НАНУ), сумарні витрати на її виконання становитимуть близько 7,4 млрд євро, у тому числі капітальні – 3,2 млрд [2]. Необхідно запровадити:

- процедуру вилучення та компенсації вартості земельних ділянок для облаштування полігонів на сільських територіях;
- соціальні компенсатори підвищення тарифів за послуги зі збирання, вивезення і захоронення відходів. За європейськими стандартами, граничний розмір витрат на створення та функціонування системи поводження з відходами не повинен перевищувати 1% від доходів домогосподарства. Згідно з розрахунками, в Україні цей показник для сільських мешканців перевищуватиме 1,6% (нині він дорівнює 0,1–0,4%);
- організаційний механізм концентрації необхідних фінансових ресурсів місцевими громадами. Так, у європейській країнах поширена практика створення муніципальних асоціацій із сусідніми населеними пунктами, діяльність яких спрямована на вирішення завдань, що виходять за рамки можливостей однієї громади. Наприклад, у Фінляндії існують 262 спільні муніципальні ради, які співпрацюють у сфері електро – й водозабезпечення, поводження з відходами тощо; у Данії чотири муніципалітети створили товариство для будівництва й експлуатації фабрики з утилізації побутових відходів у Хьєрингу. У Канаді фінансування інфраструктурних проєктів, у тому числі у сфері поводження з відходами, здійснюється за рахунок спеціальних муніципальних фондів;
- інформаційну та просвітницьку кампанію серед сільських жителів про необхідність компостування органічної складової відходів та наявні для цього технології.

Актуальною для сільських територій є проблема забезпечення розвитку та відновлення інженерних мереж водопостачання й водовідведення. Результати спостережень гідрометеорологічних організацій засвідчили, що у 2013 р., як і в попередні роки, в Україні якість вод за гідрохімічними показниками загалом не відповідала нормативам за такими найбільш поширеними забруднювальними речовинами, як сполуки важких металів, амонійний і нітритний азот, феноли, сульфати. Господарська діяльність негативно впливає на стан малих річок, що є основними джерелами

водозабезпечення населення. Протягом останніх років близько 25% з відібраних проб води в сільських водогонах не відповідало Держстандарту за санітарно-хімічними та санітарно-бактеріологічними показниками. Загалом централізованим водопостачанням забезпечено лише четверть сіл, решта сільських жителів споживає воду з колодязів та індивідуальних свердловин, які в переважній більшості знаходяться в незадовільному технічному стані (у 2013 р. третина проб питної води з джерел децентралізованого водопостачання не відповідала санітарним вимогам за санітарно-хімічними показниками). Мешканці понад 1,2 тис. сіл країни через природні або техногенні причини не мають гарантованих джерел водопостачання та змушені користуватися привізною водою [3-4, с. 55-59].

Такий стан речей негативно позначається на здоров'ї сільських жителів. Використання неякісної води призводить до зниження загальної резистентності організму, зумовлює високий рівень захворюваності та смертності від інфекційних хвороб, хвороб органів травлення і новоутворень. Згідно з нашими розрахунками, забрудненням води обумовлено понад 500 випадків захворювань у розрахунку на 100 тис. населення на рік, а економічні втрати України від цього за останні п'ять років щороку перевищували 140 млн євро.

У цьому контексті слід звернути увагу на директиви ЄС щодо дотримання регламентів і стандартів водокористування та питного водопостачання, зокрема № 98/83/ЄС про якість води, призначеної для споживання людиною, №91/271/ЄЕС про очистку міських стічних вод. Згідно з останнім документом, Україна повинна буде забезпечити системами каналізації стічних вод поселення, популяційний еквівалент яких перевищує 2 тис. осіб. Оцінку вартості таких робіт на сьогодні не зроблено, а її проведення ускладнене відсутністю достовірної статистичної інформації про стан існуючих мереж. На наш погляд, для розроблення плану реалізації цієї директиви доцільно створити спеціальну робочу групу в складі представників зацікавлених органів влади різного рівня, вітчизняних і зарубіжних експертів.

Як свідчить аналіз виконання Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., більшість із поставлених завдань не досягнуті в повному обсязі, а такі заходи як компенсація витрат підприємств АПК щодо будівництва у сільських населених пунктах об'єктів соціальної сфери та місцевих газових трубопроводів, стимулювання розвитку депресивних територій, реформування системи аграрної освіти тощо з державного бюджету практично не фінансувались, а відтак і не виконувались [5].

Очевидно, що в умовах бюджетного дефіциту шляхи вирішення проблем соціального та екологічного розвитку сільських територій необхідно розглядати в контексті нинішніх тенденцій корпоратизації сільського господарства. В Україні сформувався потужний сектор корпоративних надвеликих структур з підконтрольними їм сільськогосподарськими угіддями, високим рівнем капіталізації та централізації управління. Відбулося становлення нового аграрного устрою на основі вертикальної інтеграції та концентрації виробництва у формі агрохолдингів [6, с. 105]. Масштаби їх діяльності дозволяють акумулювати значний прибуток і забезпечують високий рівень рентабельності капіталу, отримання власниками надприбутків, що, у свою чергу, стимулює до подальшого нарощування інвестицій. З одного боку, агрохолдинги є причиною виникнення багатьох соціоecологічних проблем, з іншого – їх слід розглядати як потенційного соціального партнера для сільських громад. Виключно за рахунок бюджетних коштів вирішити широкий спектр проблем розвитку сільських територій неможливо. Для цього необхідно залучати ресурси місцевих громад, а також бізнесу.

У держави нині відсутні дієві важелі впливу на процеси корпоратизації, що створює додаткову небезпеку для соціального, демографічного й екологічного розвитку села. Так, для роботи з сучасними технологіями великі сільськогосподарські підприємства потребують кваліфікованих спеціалістів, яких серед сільських жителів здебільшого немає. За існуючої ситуації із зайнятістю населення корпорації не зацікавлені інвестувати в підготовку персоналу, оскільки ринки праці ближніх міст часто пропонують послуги спеціалістів, які здобули необхідну професійну освіту власним або державним коштом, а їх транспортування до місць прикладання праці не потребує значних фінансових витрат. На сьогодні надвеликим підприємствам належить понад 55% загальної площі сільськогосподарських земель, при цьому вони забезпечують зайнятість лише п'ятої частини працездатного сільського населення. Зменшення землекористування підприємствами з площею до 5 тис. га погіршує зайнятість селян, оскільки саме ці господарства займаються найбільш працемісткими виробництвами.

Процеси корпоратизації обмежують можливості створення сімейних селянських чи фермерських господарств, що, зрештою, призводить до зростання безробіття та трудової міграції з сільських територій. Загроза продовольчому самозабезпеченню країни при цьому посилюється, оскільки саме малий і середній бізнес здатні підтримати економіку та населення в умовах фінансової нестабільності чи нових кризових явищ. Припинення

існування середніх і малих сільськогосподарських підприємств як юридичних осіб унаслідок їх витіснення або ж поглинання агрохолдингами пов'язане з утратою надходжень податкових та інших платежів до місцевих сільських рад, що не дозволяє акумулювати кошти бюджетів для розвитку соціальної інфраструктури села. Серед іншого, необхідно:

1. Внести зміни до законодавства (Законів України «Про оренду землі», «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», Земельного та Податкового кодексів України), якими передбачити умови державної реєстрації, а також механізм сплати податків підприємствами й організаціями, що ведуть агробізнес, не за місцем реєстрації їх головної компанії, а за місцем виробничої діяльності аграрних підрозділів у сільській місцевості. Унормувати формування за рахунок таких коштів бюджетів розвитку місцевих бюджетів.

2. Розглянути можливість запровадження для підприємств агробізнесу квот працевлаштування мешканців територій їхньої економічної діяльності, а також відповідних податкових преференцій і штрафних санкцій у разі дотримання / недотримання квот.

3. Удосконалити рентні платежі в природокористуванні з позиції можливого збільшення надходжень до бюджетів різних рівнів на вирішення екологічних і соціальних проблем сільських територій. Аналіз вказує на існування значних податкових недоплат суспільству через функціонування недосконалої системи вилучення природної ренти.

Так, у світовій практиці землересурсна сфера та орендна плата за землю є важливим джерелом наповнення місцевих бюджетів. В Україні законом встановлено нижній рівень орендної плати в розмірі 3% від нормативної грошової оцінки ділянки. Як свідчать дослідження науковців ДУ ІЕПСР НАНУ [7], у 2012 р. у середньому вона становила лише 2,6%, а мінімальна орендна плата за сільськогосподарські землі під ріллею та перелогами дорівнювала 619,1 грн. / га на рік. Такий показник є, безперечно, заниженим, на що вказують зростання дохідності вирощування сільськогосподарських культур, а високий ступінь деградації земель унаслідок виснаження ґрунтів потребує вжиття ґрунтозахисних, протиерозійних заходів. На думку науковців ДУ ІЕПСР НАНУ, доцільним є поступове збільшення мінімального розміру орендної плати до 4,5%, а надалі – до 5,0%, що забезпечить додаткові надходження до бюджету відповідно 6,55 та 7,24 млрд грн. Першочерговим напрямом використання коштів, отриманих за рахунок збільшення ставок земельного податку, має бути виконання робіт із відновлення та охорони ґрунтів.

Стосовно водних ресурсів, резерви збільшення надходжень до бюджетів пов'язані з підняттям ставок збору за використання води, що входить до

складу напоїв. При цьому доцільно перейти від єдиного нормативу для всієї країни до диференційованого в розрізі основних басейнів (для поверхневих вод) та адміністративно-територіальних одиниць (для підземних вод). Резерви підвищення є значними, оскільки при нинішніх нормативах плати частка збору за спеціальне водокористування в кінцевій вартості продукції становить, за підрахунками ДУ ІЕПСР НАНУ, у середньому 0,5%.

4. Стимулювати соціальний діалог між суб'єктами соціально-трудових відносин, що впливають на розвиток сільських територій, налагодити більш тісну координацію органів державної влади з соціальними партнерами. У цьому контексті актуальними є питання усвідомлення керівництвом агрохолдингів своєї соціальної відповідальності, а також забезпечення контролю за дотриманням у діяльності цих структур соціальних норм, прийнятих місцевим співтовариством. Серед іншого, це досягається шляхом імплементації практики соціального аудиту та корпоративної соціальної звітності, тобто контролю відповідності діяльності суб'єктів господарювання соціальним нормам з метою виявлення випадків недобросовісного виконання ними своїх зобов'язань перед суспільством та інформування про це зацікавлених сторін. Це, у свою чергу, може стати стимулом до реалізації агрохолдингами комплексу заходів щодо створення позитивної репутації та тісної інтеграції з соціумом на засадах сталого розвитку.

Як свідчить аналіз Інтернет-ресурсів провідних агрохолдингів України, частина з них декларує намір дотримуватися у своїй діяльності соціально відповідальних підходів і практик, здійснює відповідну інформаційну політику. Проте такі декларації часто обмежуються наданням житла чи іпотечних кредитів своїм працівникам або ж допомогою окремим об'єктам соціальної сфери на селі для PR. Корпоративна соціальна звітність покликана орієнтувати бізнес на конкретні сфери та показники відповідальної поведінки, зробити ці процеси прозорими, забезпечити моніторинг виконання добровільно взятих соціальних зобов'язань. Заохочення державою запровадження корпоративних соціальних звітів на підприємствах може здійснюватися шляхом надання переваги суб'єктам господарювання, наприклад, при конкурсному відборі виконавців державного замовлення на постачання товарів, робіт і послуг для пріоритетних державних потреб. Для цього потрібно: розробити та прийняти закон «Про соціальну відповідальність бізнесу»; внести відповідні зміни в Закон України «Про здійснення державних закупівель» та пов'язані з ним інструктивні матеріали; установити обов'язкові макро- та мікросоціальні індикатори соціальної ефективності організацій; включити

соціальний аудит до складу загальної системи аудиторської діяльності в Україні, яка передбачена Законом України «Про аудиторську діяльність».

Слід надати соціально відповідальним суб'єктам господарювання можливості самостійно визначати сферу реалізації частини сплаченими ними податків (наприклад, для потреб школи, дитсадка, бібліотеки, лікарні, екологічної організації тощо). Подібна ініціатива за кордоном реалізується через механізм відсоткової філантропії. Його суть полягає в тому, що платник податку має право переадресувати певний, установлений законом, відсоток свого податку безпосередньо організації, яка займається вирішенням конкретної суспільної проблеми. Для цього при поданні річної податкової декларації заповнюється спеціальний додаток, у якому вказується податковий номер організації, якій перераховується частина податку. Суспільні потреби переважно визначаються законом, а перелік можливих одержувачів внесків – підзаконним актом органів місцевої влади.

Висновки. Отже, застосування традиційної практики державної підтримки сільського господарства та соціальної інфраструктури потребуватиме істотного збільшення бюджетних видатків на заходи галузевих програм, субсидювання місцевих бюджетів, що вбачається нереальним. Необхідною є модернізація системи управління розвитком сільських територій, запровадження дієвих механізмів державного стимулювання неаграрних видів діяльності, залучення та раціонального використання місцевих ресурсів, розвитку партнерства держави, бізнесу та громад для вирішення соціальних й екологічних проблем.

Сільські території часто володіють значним незадіяним природно-ресурсним, рекреаційним, культурним потенціалом. Важливим невіршеним науковим завданням є обґрунтування організаційно-економічного механізму ефективного використання наявного потенціалу з позиції підвищення рівня життя та людського капіталу селян і дотримання екологічних імперативів розвитку.

Список використаних джерел

1. Інституціональний розвиток сфери поводження з відходами в Україні: на шляху європейської інтеграції / [В. С. Міщенко, Ю. М. Маковецька, Т. Л. Омельяненко та ін.]. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2013. – 192 с.
2. Методологічні основи індикативної оцінки вартості впровадження директив ЄС у сфері охорони довкілля [Електронний ресурс] / Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – Режим доступу : <http://ecos.kiev.ua/tables/list>
3. Огляд про стан забруднення навколишнього природного середовища на території України за даними спостережень гідрометеорологічних організацій у

- 2013 р. [Електронний ресурс] / Центральна геофізична обсерваторія. – Режим доступу: <http://www.cgo.kiev.ua>.
4. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році. – К. : Міністерство екології та природних ресурсів України, LAT&K. – 2012. – 258 с.
  5. Звіт про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року [Електронний ресурс] / Рахункова палата України. – К., 2012. – Режим доступу : <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16740657>.
  6. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, В. В. Юрчишин та ін.]: за ред. О. М. Бородіної ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – 320 с.
  7. Аналітична записка щодо можливого збільшення доходної частини Зведеного бюджету України за рахунок удосконалення рентних відносин у природокористуванні / Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – Лист Міністерству фінансів України № 01-05/165 від 16.09.2014.

Ostafiychuk Y. V. Socioecological problems impeding development of rural territories: contemporary framework and options for the solution.

The article analyzes obstacles in construction and operating of municipal infrastructure allocated on rural territories, the influence on environment and state of health of inhabitants. Social-ecological aspects of corporatization processes in agriculture are researched. Ways to use potential of agri-industrial corporations in solving problems impeding development of rural territories and stimulating socially and environmentally responsible behavior of businesses are proposed.

Keywords: rural territory, social development, state of environment, corporatization.

Остафійчук Я. В. Соціоecологіческие проблемы развития сельских территорий: современное измерение и перспективы решения.

Проанализированы проблемы формирования и функционирования на сельских территориях коммунальной инфраструктуры, ее влияние на окружающую среду и состояние здоровья населения. Исследованы социально-экологические аспекты процессов корпоратизации в аграрной сфере. Предложены пути привлечения потенциала агропромышленных корпораций для решения проблем развития сельских территорий, стимулирования социально – и экологически ответственного поведения бизнеса.

Ключевые слова: сельские территории, социальное развитие, состояние окружающей среды, корпоратизация.